

Шипченската битка в контекста на българското съзнание (върху «Опълченците на Шипка» от Иван Вазов)

Авторско резюме. В тази статия се осмисля начина, по който художественият летопис на Иван Вазов допринася за превръщането на един малоизвестен балкански топоним Шипка в общобългарския национален символ. Шипка получава символно значение същевременно и като хронотоп, и като Събитие, и като символ-образ на единството, на героизма, символ на верността към България - символът на ВЪРХа, който чрез различни знаци, атрибути, роли, модели е успял да образува множество връзки между историческа и художествена действителност. Художественото пресъздаване на историческото събитие – Шипченската битка – във Вазовата «Епопея на забравените» проявява характерните същностни характеристики на епопеята, създавайки абсолютната епична дистанция между читателя и Събитието, която обуславя авторската установка за благоговение на потомците пред идеала, пред недостижимостта на това ценностно ниво – Шипка.

Ключови думи: *символ, мит, Сказание, летопис, Вазов, българско само-съзнание, Епопея на забравените, Опълченците на Шипка, Шипка, историческо и художествено.*

В Паметта на всеки народ се пазят като скъпо съкровище редица имена със символическо значение. Справедливи са думите на академик А.М. Панченко: «Символите не могат да бъдат много, както не могат да са много гениите или нравствените заповеди, за да не се обесценят» (Панченко 2000: 260). Символите стават центрове на кристализация на културните ценности и смисли, определящи отправни точки в етнокултурната система координати: имена на историческите личности (В. Левски, Христо Ботев и др.), имена на литературни и фолклорни герои (Бай Ганьо, Хитър Петър), символи на хронотопа (Онгъл, Балкан), символи на събитията (*Българският Великден, Априлското въстание, Сан-Стефано*), символи образи (*бащино огнище, майка юнашка, майка България, лъв, юнак балкански*) и други. и т.н. – но понякога един символ може да побира в себе си различни значения и да се вписва с еднакъв успех практически във всичките изредени групи символи. В българската култура образът на **Шипка**, актуализиран от един преломен момент от Руско-Турската освободителна война 1877-1878, е именно такъв символ. Благодарение на Иван Вазов малоизвестният дотогава топоним получава символно значение същевременно и като хронотоп, и като Събитие, и като символ-образ на единството (опълченците на Шипка), на героизма, символ на ВЪРХа, – символът, който чрез различни знаци, атрибути, роли, модели успял да образува множество връзки между историческа и художествена действителност. Как е възможно това?

Древните казвали, че историята става История само след като я изпее певецът. Има доста народни песни и авторски творби на темата за руско-турската освободителна война, в това число и за победата на Шипка. Наближавайки 140-годишнината от Освобождението на България, естествено е, че днес пак

искаме да се вслушаме в думите на Песента, за да надникнем в далечното минало и да почувстваме същностно, както е казал Бердяев, «тайните пружини на историческия живот, неговият вътрешен смисъл, вътрешната душа на историята» (Бердяев 1990: 23), да осъзнаем какъв е контекстът за Шипченската битка в текста на българското съзнание; да разберем що е за българите Освобождението и що е победата на Шипка; да почувстваме какви са отправните точки в българската скала на оценките.

И точно знаем, че именно «Епопея на забравените» е същата Песен, която крие ключа, кода за разбиране на българския дух и българската душа, защото в този цикъл, често пренебрегвайки хронологическия принцип, поетът никога не отстъпва от «народопсихологическата същност на българското мислене. Затова търсим българското осмисляне на Събитието именно у Вазов, за когото историята е «хроника и екзистенция, летопис и творчество едновременно» (Велкова 1997: 211-212).

Интересно е, че Иван Вазов, разсъждавайки за отражението на историческите факти в своето творчество, от една страна признава, че иска да бъде «dokumente, доколкото ми е възможно», а от друга страна той остро реагира на мисълта на Шишманов, че художникът няма право да дава на средновековни личности модерни чувства и понятия за нещата, и нарича строгия учен «разбивач на легенди». Тоест самият Вазов еднозначно предпочита пред строго обективния реалистично-документиран тип отношение поетически подход към факта, трансформиращ хрониката в легенда и мит.

Поетът включва «Опълченците на Шипка» в пантеона на българските герои, изграден в поетическия цикъл «Епопея на забравените». Това е дванадесетото (последно) стихотворение от цикъла, в който Вазов се прекланя пред подвига на загиналите герои в националноосвободителната борба на българския народ. Ако в повечето от останалите творби на цикъла поетът възпява отделните личности (*Левски, Бенковски, Кочо Чистеменски, Каблешков, Паусий Хилендарски, Раковски, Стефан Караджа, Панайот Волов и др.*), то в това стихотворение се възвисява колективния подвиг на българските опълченци. Докато всички останали герои на «Епопея на забравените» - дейци на Българското възраждане – извършват духовен подвиг и са само морални победители, то тук духовният подвиг е увенчан и от реална историческа победа на върха на Балкана. По този начин творбата се превръща «в естествен и закономерен финал на поредицата картини и образи от българското героично минало» (Михайлов 2002: 25).

Вазов споделя пред д-р Иван Шишманов: «Опълченците на Шипка» – е едно от най-силните мои стихотворения. Нямам какво друго да кажа» (цит по Велкова 1997: 211).

Отбелязана е точната дата на създаването на одата – 6 ноември 1883 година. Известно е, че точно това е и денят, в който започва възплащаването на идеята да се създаде паметник на загиналите опълченци на връх Шипка.

В творбата не се дава хрониката, не описват последователно баталистичните сцени, поетът още в подзаглавието съсредоточава вниманието си само върху най-важния ден от защитата на върха – 11 август 1877 година, когато се

е състоял решителният бой за прохода Шипка, който определя по-нататъшния победен ход на руските войски (иначе боевете при Шипка траят от 9 до 14 август и продължават с прекъсвания и през септември). Има мнението, че Вазов в тази творба предпочита поетическото въздействие и внушение на творбата пред хрониката, заради това, че «до 1883 година няма достатъчно литература, която поетът да ползува, за да се осведоми за историческите събития, затова основно разчита на разговорите с опълченци. В техните спомени вероятно действителното и легендарното се смесват» (Радев 1996: 56). Възможно е. Но да се питаме, дали Вазов щеше да е по-детайлен, ако имаше на разположение подробна обективна информация за битката? Не съм сигурна. Очевидно е, че самата ода «Опълченците на Шипка» е текст, в който реалноисторическият факт съзнателно се митологизира, че това е текст, който разказва Историята през особенната оптика – на българската гледна точка. Точна е преценката на Димитър Михайлов: «Без да разрушава логиката на историческата фактология, но и без да я следва сяпа, Иван Вазов съгражда легендата за българския национален дух» (Михайлов 2002: 25).

Според Вазов социалната мисия на поета не е «да илюстрира събитията, не те са цел на творческите му устреми, а духовните уроци, които изтеклото историческо време съхранява, за да преподава родовата памет «от урва на урва, от век на век», защото литературните митове, възплътили в себе си съдбовни мигове и стойности на националния Дух, имат чудодействена сила на откровение от най-висше естество» (Михайлов 2002: 25).

За какви духовни уроци може да се говори в «Опълченците на Шипка», какви свидетелства за «вътрешната душа» на българската история откриваме в одата? Това са уроците на героичната саможертва, на пълното самотричане от личностното в името на народното, това са уроците на волевата и духовна устойчивост на българите. И, освен всичко, одата съдържа един от изключителните духовни уроци – урок по осмисляне на българското право за национално достойнство, защото крие свидетелство за национално самочувствие, измъчено с векове робство, с векове «позор», който, според родовата памет, се измивал само със слава.

Последният урок е сякаш от най-трудните, особено за Другия (нека не говорим за Чуждия). Защото, за да се «чуе» Вазовата песен за събитието, трябва да се разберат много неща, например:

- Защо одата, посветена на героичното сражение, започва не с възхвала, а със съмнение и самобичуване?
- Болката от «присмехи обидни» логично би било да е свързана със задачата тези хули да се развенчаят? Обаче защо тогава 8 пъти се повтаря «НЕКА»... Да не би авторът да е съгласен с тези утвърждения?
- И, накрая: какво отношение има всичко това към опълченците на Шипка?...

Това са съвсем нормални въпроси, които си задава човек, внимателно прочел одата «Опълченците на Шипка», и който се опитва да вникне в пулсиращите ѝ думи. Особено ако този човек е един бъл гарин, който живее извън България след 140 години от събитието.

Но да послушаме песента от самото ѝ начало:

Нека носим йоще срама по челото,
синила от бича, следи от теглото;
нека спомен люти от дни на позор
да висне кат облак в нашия кръгозор;
нека ни отрича историята, века,
нека е трагично името ни; нека
Беласица стара и новий Батак
в миналото наше фърлят своя мрак;
нека да ни сочат с присмехи обидни
счупенте окови и дирите стидни
по врата ни още от хомота стар;
нека таз свобода да ни бъде дар!
Нека...

Чрез анафората НЕКА се изрежда това, което е повод и основание за присмехи обидни: *синила от бича, следи от теглото; дни на позор; Беласица стара и новий Батак; счупените окови и дирите стидни по врата ни още от хомота стар*. Началото на одата издава душевната болка на поета от хулите към българския народ, че бил с робска психика, лишен от достоинство и героично чувство, поради което не е могъл да извоюва сам свободата си, а я получава като дар. И само след като Вазов изрежда всички възможни случаи за срама в българската история, само тогава в одата зазвучава темата за ВЪРХА, аргумента, който е способен да изкупи всички поражения в миналото и който «свива срамът, и на клеветата строшава зъбът».

Ако четем внимателно, в поетичното изреждане наистина се откроява представа за робската същност и робското минало на българина не само на хулителите, но и на поета. Уви, те се допълват! Няколкократно повтаряне на НЕКА е своеобразното признание на «позора». Трагичните мигове от българската история – ослепяването на Самуиловите войници при Беласица и клането по време на Априлското въстание в Батак – Вазов еднозначно приема като «позор»: те «в миналото наше фърлят своя мрак». Това е не само поетичната условност, не е художествен похват. По такъв начин не само лирическият говорител, но и самият автор лично реагира на българските поражения в миналото – емоционално и болезнено. Вазов е убеден, че историческите събития, пресъздавани от твореца, трябва да бъдат свързани с българската слава. Поетът много остро и болезнено реагира на творби, разкриващи българските поражения, например, драмата от Васил Друмев «Иванко, убиецът на Асеня» (образът на българския цар Асен е представен, според Вазов, като слаб и безволев); критикува патриархът и картината на Николай Павлович «Симеон пред Цариград», защото Вазов вижда на тази картина царя с «вулгарно и просто лице... и неизразителен поглед». Но особено ярко се потвърждава това Вазово отношение по време на Пловдивското изложение в 1892 г. на картините на Пйотровски «Клането и пожарът на Батак» и на Холарек «Ослепената Самуилова войска». Вазов ги възприема като национално оскърбление. Според Вазов творбата на чеха събужда само «безплодно настръхване, инстинкти за мъст и омраза, за сляпо национално озлобление». «Не стига ли, – възкликва Вазов, дете сме нещастни да го имаме в историята си (гърците се гордеят с него!),

ами още да го гледаме с любов, възпроизвеждан от изкуството» (Радев 1999: 35). На място на картината на Холарек трябва, според Вазов, да се «красуват ред картини от българското величие и слава – каквито и да са били те» (пак там). Такова поведение на Иван Вазов е продиктувано не само от засегнато патриотично чувство на поета, но и от неговите представи за целите на изкуството, което според него трябва да въздейства облагородяващо върху човека. Историческите творби, според него трябва да формират национална гордост у българина. Но да се върнем към текста на одата. В него българската история е видяна от поета като мрак, в който единствено свети дивият, чутовен връх «Шипка». Цялата сила на вдъхновението си Вазов насочва към възвеличаването на подвига на опълченците. Характерно е, че той го сравнява не с примери на славните победи от родната история (нали има и такива?!), а търси аналогии във всемирната история и равнопоставя поведението на опълченците в решаващия момент от българската съдба с подвига на спартанците при Термопили:

Но ний знаем, че в нашто недавно
свети нещо ново, има нещо славно,
що гордо разтупва нашите гърди
и в нас чувства силни, големи плоди;
защото там нейде на връх планината,
що небето синьо крепи с рамената,
издига се някой див, чутовен връх,
покрит с бели кости и със кървав мъх
на безсмъртен подвиг паметник огромен;
защото в Балкана има един спомен,
има едно име, що вечно живей
и в нашта история кат легенда грей,
едно име ново, голямо антично,
като Термопили славно, безгранично,
що отговор дава и смива срамът,
и на клеветата строшава зъбът.

Така одата «Опълченците на Шипка» оформя опозицията: безславно далечно минало – обезсмъртен от подвига на опълченците връх, който «смива срамът» и «на клеветата строшава зъбът». Като че ли именно това е контекстът, в който победата на Шипка засиява много по-силно, отколкото само една блестяща военна победа с много жертви и с решаващо значение за резултата на тази Руско-Турска война. Шипка придобива символно значение, необходимо за българското съзнание: тя става своеобразен знак за преодоляване на националния комплекс и самоутвърждаване, реализация на една дълбока убеденост, която многократно се формулира в историческите документи¹, в художествените² и в мемоарните текстове (Немирович-Данченко 1880: 299-313). Но нека

¹ Възванието на БЦБО към българския народ за присъединяване към руската армия и за активно участие в борбата за освобождение на родината от 12 април 1877 година, Букурещ: «Братя, Народ, който се бори и пролива кръв за своята свобода и независимост, рано или късно ще възтържествува. Без жертви няма свобода!» (ИЛА 1984).

² Иван Вазов «Немили-недраги», думите от речта на Странджата: «Додето имаме ръце и крака, и кръв в жилите си, и огън в сърцата си, нашето отечество все има нужда

се върнем към одата «Опълченците на Шипка». Потресаваща е картината на битката: турците «идат като тигри, бягат като овци и пак се завръщат; българи, орловци кат лъвове тичат по страшний редут, не сещат ни жега, ни жажда, ни труд...» Представите за роб и господар се обръщат: свикнали да бъдат «тигри», стават «овци», а с векове приучавани към хомота на робството в този екзистенциален момент се превръщат в «лъвове»:

Три дена младите дружини
как прохода бранят. Горските долини
трепетно повтарят на боя ревът.
Пристъпи ужасни! Дванайсетий път
гъсти орди лазят по урвата дива
и тела я стелят, и кръв я залива.
Бури подир бури! Рояк след рояк!

Опълченците са горе – на върха, а отдолу «Сулейман безумни сочи върха пак и вика: «Тамо са раите!». Дори и само с това изречение, в което всяка една дума е ключова (особенно думата пак.) поетът постига внушение за отчаяната безпомощност на вбесения господар и за величието на роба, поискал свободата и станал неудържим в устрема си:

патроните липсват, но волите траят,
щикът се пречупва - гърдите остават...
Щурмът е отчаен, отпорът е лют.

Дали някоя хроника може също така да кодира станалото, както Вазовото слово, и по същия начин да възроди представата у тези, които живеят 140 години след Събитието?!

Поетът не откроява отделни личности, той пише за опълченците във множественно число, той пише за «младите дружини», в които «всякой гледа само да бъде напред». Каква е силата, която ги крепи? Поетът първо изрича мотивите с патетичния тон на руския генерал Столетов. Звучи императивът във 2 лице множественно число:

... Млади опълченци,
венчайте България с лаврови венци!
На вашата сила царят повери прохода,
войната и себе дори!

и почти веднага отзвучава рефлексията на българите-опълченци:

България цяла сега нази гледа,
тоя връх висок е: тя ще ни съзре,
ако би бегали: да мрем по-добре!

от нас. Ако не днес, то утре ще удари пак часът. Ние трябва пак да сме готови - аз със старите си кости пак ще взема байряка, бари още един път да го издигна в Балкана, па тогава да умра. Можем още дълго време да страдаме, може още много да чакаме, да гнием и да умираме по влашките полета, но няма нищо. Народ без жертви не е народ». Иван Вазов «Под игото»: «Народ, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота.» и др.

тези две мотивации в одата на Вазов хем взаимно се допълват, хем се противопоставят. По «вътрешната душа». Не царят и не лаврови венци са абсолютната мотивация на опълченците. Те разбират своята отговорност пред България цяла, и по-български конкретно и категорично оценяват възможните варианти: «ако би бегали: да мрем по-добре!» Звучи не така патетично, но пък затова толкова живо и убедително.

Най-ярко в одата се маркира моментът от битката, когато императивно звучи невъзможното: «Грабайте телата!» Специално за българската душевност, известна със култ към мъртвото тяло, и за българското възприятие на света подобно отношение е кощунствено, но във Вазовия български мит тълкуването отзвучава много убедително и самото нарушение на ритуала сякаш се сакрализира в този изключителен момент от българската съдба, когато всичко е подчинено на «сладката радост до крак да измрът пред цяла вселена, на тоз славен рът», когато ценността на българския живот тук на върха е най-вече е в способността да се противостои на врага:

И турците тръпнат, друг път не видели
ведно да се бият живи и умрели...

Действото става символ на безпримерно единение на вече загиналите и все още живите, това действие става пример на нещо свръхсилно, което поне за малко дава предимство на опълченците в часа, когато «боят се обръща на смърт и на щик»:

Няма веч оръжъе! Има хекатомба!
Всяко дърво меч е, всякой камък – бомба,
всяко нещо – удар, всяка душа – плам.

Иван Вазов разказва една от историите от Русско-Турската Освободителна война. Това е разказ, в който има и «Столетов, наший генерал», и Радецки, и руският цар, но в одата всичко това е само фон, на който сега и тук, на Балканския връх Шипка, се разгръща основно епопеята на българската воля, определяща равносметка с мрака на миналото, изпълнено с позора на пораженията. Такава е «вътрешната страна» на историята.

В научната литература по етнопсихология (О.Д. Волкогонова, И.В. Татаренко, Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко и др.) многократно се подчертава, че създаване и усвояване на митове е основният начин на етноидентификацията на всичките й етапи, но особено това е характерно за фазата на формулиране на националния идеал (Волкогонова, Татаренко 2001: 47), защото митът транслира («превежда») абстрактната информация на език на действието и в този смисъл митологемите определят поведение на хора. Учените предупреждават, че прекалената поетизация на етноса може да доведе до етноцентризма и етнофанатизма и в този смисъл определят като проблем отговорността на националния елит в това отношение (О.Д. Волкогонова, И.В. Татаренко, В. Шнирелман). Но в същото време убедително доказват, че етническият мит «играе инструментална роля, противодействайки на културното обезличаване, изпълнява важна компенсаторна функция, нужен е на хората в критически моменти на тяхната история, когато са застрашени културата и езикът...» (Шнирелман, 2000: 24). Тогава митът се актуализира съдържателно като идентификационно

ядро на етнокултурата, криещо в себе си знаци на различие и тъждественност. Изведнъж той изпъква като определена система на репрезентации, чувства и стратегии, закодирани в значещи оценъчно маркирани *образи*, с които носителят на идентичността се съотнася и се идентифицира: информация за възникване и развитие на общността, за тежките изпитания, през които е минала, за нейните герои и техните подвизи, за нейните страдания и травми, за взаимоотношения със Своите и със значещи Други. С други думи, става дума за МИТа като за Сказание, за което са характерни същностните характеристики на епопея (по Бахтин):

- опора не на личностен опит, а на национално предание;
- устременост към «националното героично минало», като към «света на бащи и родоначалници», «света на първите и най-добрите», «света на началата и на върховете на националната история» (Бахтин 1975: 456).
- Чувство за абсолютната епична дистанция, която обуславя авторската установка на благоговение на потомците пред недостижимостта на това ценностно ниво.

Препрочитане на одата «Опълченците на Шипка» дава усета именно за тази, формулирана от Бахтин (Бахтин 1975: 449), абсолютната епична дистанция, за авторската установка на благоговение пред паметника на безспорната победа на българите над мрака на позора. И кара за пореден път да се кажат вече станали банални думите за това, че Иван Вазов, пресъздавайки историята, запазва за поколенията художествения образ за една епоха на утвърждаване на народността дух, на величие и безпримерен героизъм и, оставайки верен на историческата достоверност, показва и възхвалява българския народ като носител на непреклонната воля да извоюва своята свобода. «Опълченците на Шипка» е творба, която илюстрира и защитава българската национална идея в първите години след Освобождението чрез един героичен епизод от българската история, като превръща този епизод и героичността при отстояване на националната идея в образец за бъдещето на България. Вграденият в българското самосъзнание образът на Шипка, станал символ и мит, е едно ярко доказателство за силата на Вазовото слово.

Източници и литература

Бахтин М.М. 1975. Епос и роман (о методологии исследования романа). // Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература. С. 447-483.

Бердяев Н. 1990. Смысл истории. Москва: Мысль.

Вазов И. 1976. Немили-недраги // Събрани съчинения в 22 тома Т. 6. София: Български писател, 400 с.

Вазов И. 1975. Епопея на забравените. // Събрани съчинения в 22 тома Т. 2. София: Български писател. 590 с.

Велкова А. 1997. Митотворчество в разказите на Иван Вазов // Критически текстове за Христо Ботев и Иван Вазов. Велико Търново: Слово. С. 211-222.

ИЛА 1984. – Историко-литературен алманах «Биография на дружбата». София: Наука и изкуството.

Немирович-Данченко В.И. 1880. После войны. Санкт-Петербург. С. 299-313.

Михайлов Д. 2002а. «Епопея на забравените». История и митотворчество // Классически творби в българската литература. Анализи. Велико Търново: Слово. С. 9-26.

Михайлов Д. 2002б. «Опълченците на Шипка» – между реалноисторическото и легендарното // Классически творби в българската литература. Анализи. Велико Търново: Слово. С. 27-34.

Панченко А.М. 2000. Из истории русской культуры. Т. 3. (XVII – начало XVIII века). Москва: Языки русской культуры.

Радев Р. 1996. Книга за учителя по литература. 7 клас. София: Тилия.

Радев Р. 1999. Иван Вазов и българското предвечерие. Варна: Славена.

Шнирельман В. 2000. Ценность прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика // Реальность этнических мифов. Москва: Гендальф. С. 12-33.

Волкогорова О.Д., Татаренко И.В. 2001. Этническая идентификация и искушение национализмом // Мир России, № 2. [online].

<https://cyberleninka.ru/article/n/etnicheskaya-identifikatsiya-russkih-ili-iskushenie-natsionalizmom> (цит. 17.10.2017)

Рацеева Елена Владимировна (*Кишинев, Молдова*). Доктор по история, доцент. Тараклийски държавен университет «Григори Цамблак»; Приднестровски държавен университет «Т.Г. Шевченко».

E-mail: raceeva@mail.ru